วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล
ทรงเรียบเรียง

นายกมเลศวร ภัตตจริยะ ชาวอินเดียได้แต่งบทความเรื่อง "ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม จากทางด้านจารึกและลักษณะรูปภาพ" ขึ้น บทความเรื่องนี้สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศได้นำมาตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ จัดเป็นเอกสารฉบับที่ ๔๙ ของสำนัก ฯ ข้าพเจ้าเห็นว่ามีประโยชน์เกี่ยวกับวิชาโบราณคดีในประเทศไทย เพราะนายภัตตจริยะได้กล่าวพาดพิงมาถึงดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน และอีกประการหนึ่งศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอมก็คงไม่ห่างไกลจากศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทยมากนัก รวมทั้งอาจเป็นต้นเค้าของศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทยด้วยก็ได้ ข้าพเจ้าจึงขอเรียบเรียงหนังสือเรื่องนี้จากภาษาฝรั่งเศสออกมาเป็นภาษาไทย และหวังว่าคงจะเป็นที่สนใจของท่านผู้อ่านทั้งหลายโดยทั่วกัน

บทที่ ๑

ศาสนาจากประเทศอินเดียในอาณาจักรขอม

ประวัติของอาณาจักรขอมเริ่มต้นด้วยการก่อตั้งอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ชาวจีนเรียกอาณาจักรนี้ว่าอาณาจักรฟูนัน ศูนย์กลางของอาณาจักรฟูนันตั้งอยู่บนลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้และดินแดนแถบปากน้ำโขง *(ปัจจุบัน ศาสตราจารย์ บวสเซอลีเย่ เสนอว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนันอาจตั้งอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทย แถบอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และต่อจากนั้นจึงขยายดินแดนออกไปทางทิศตะวันออก –ผู้เรียบเรียง)* แต่ดินแดนของอาณาจักรฟูนันก็ได้ขยายออกไปไกลกว่านั้นมาก ในระยะหนึ่งซึ่งอาจเป็นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ อาณาจักรอีกอาณาจักรหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือและเคยเป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรฟูนันมาแต่ก่อน ได้มีอำนาจขึ้นโดยรบชนะชาวจามซึ่งตั้งดินแดนอยู่แถบเมืองจำปาศักดิ์ในประเทศลาวปัจจุบัน และในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐–๑๑๕๐ อาณาจักรนี้ก็ตกอยู่ภายใต้การครอบครองของเจ้าชายชาวฟูนันองค์หนึ่งซึ่งทรงพระนามว่า ภววรมัน พระองค์ได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงแห่งอาณาจักรดังกล่าว จะด้วยเหตุผลกลใดก็ยังไม่ทราบแน่ พระเจ้าภววรมันที่ ๑ กับอนุชา *(ปัจจุบันทราบกันแล้วว่าเป็นเพียงพระญาติ–ผู้เรียบเรียง)* คือเจ้าชายจิตรเสน *(ซึ่งภายหลังทรงพระนามว่าพระเจ้ามเหนทรวรมัน)* ได้ทรงเข้ารุกรานดินแดนแห่ง

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

อาณาจักรฟูนัน และการปราบปรามอาณาจักรฟูนันก็สำเร็จลงในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐–๑๒๐๐ โดยโอรสและผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้ามเหนทรวรมัน คือ พระเจ้าอีศานวรมันที่ ๑ *(ความจริงก็ยังปราบไม่สำเร็จทีเดียว เพราะหลังจากเวลานี้ยังคงมีราชทูตของอาณาจักรฟูนันเดินทางไปราชสำนักจีนอยู่อีก—ผู้เรียบเรียง)* อาณาจักรนี้ชาวจีนเรียกชื่อว่าเจนละ แต่จารึกรุ่นหลังของอาณาจักรขอมก็เรียกว่ากัมพุเทศหรือกัมพุชเทศ คือ ดินแดนแห่งกัมพุหรือผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาแต่กัมพุ จารึกกล่าวว่าพระราชาแห่งอาณาจักรกัมพุชสืบลงมาแต่พระฤษีกัมพุและนางอัปสรเมรา อย่างไรก็ดี นิยายเรื่องนี้อาจคิดขึ้นเพื่ออธิบายถึงคำว่าเขมรก็เป็นได้ คำว่ากัมพุชซึ่งต่อมากลายเป็นกัมพูชานี้ไม่ได้ปรากฏมีขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ยังไม่ทราบกันแน่ว่าคำว่า เจนละ นั้นมาจากไหน คำนี้เป็นคำที่ชาวจีนใช้เรียกอาณาจักรขอมอยู่เป็นเวลานานหลายร้อยปี อย่างไรก็ดีอาณาจักรกัมพุชก็สืบต่อลงมาจากอาณาจักรฟูนันนั่นเอง เราได้เห็นมาแล้วว่าพระเจ้าภววรมันที่ ๑ นั้นแต่เดิมก็ทรงเป็นเจ้าชายชาวฟูนัน และแม้แต่พระราชาแห่งอาณาจักรขอมสมัยเมืองพระนครก็ยังทรงอ้างว่าทรงสืบลงมาแต่พราหมณ์โกณฑินยะและนางนาคโสมา ซึ่งเป็นบรรพบุรุษของพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน

หลักฐานพื้นเมืองอันแรกซึ่งเกี่ยวข้องกับอาณาจักรฟูนัน ก็คือ ศิลาจารึกที่โวคาญในดินแดนแถบเมืองญาตรังทางทิศใต้ของประเทศเวียดนาม จารึกหลักนี้คงเป็นของพระราชาผู้เป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรฟูนัน ทางด้านตัวอักษรคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๘๐๐–๘๕๐ แต่ข้อความในจารึกก็ยังเป็นปัญหาอยู่ มักมีผู้คิดว่าจารึกหลักนี้สร้างขึ้นในพุทธศาสนา แต่นายภัตตจริยะก็เห็นว่าความคิดเห็นเช่นนั้นยังมีหลักฐานอ่อนอยู่มาก

จดหมายเหตุจีนซึ่งให้ความรู้อย่างดีเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของอาณาจักรฟูนันเริ่มมามีข้อความเกี่ยวกับศาสนาอยู่ในต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ในสมัยนี้มีจารึกพื้นเมือง ๓ หลัก ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน เอกสารเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาซึ่งมาจากประเทศอินเดีย ต่างก็อยู่ควบคู่กันไปทั้งในดินแดนที่เป็นประเทศกัมพูชาปัจจุบันและในแหลมโคชินไชนาแถบปากแม่น้ำโขง

จารึกดังกล่าว ๒ หลักสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย หลักหนึ่งค้นพบในประเทศกัมพูชา และอีกหลักหนึ่งค้นพบในแหลมโคชินไชนา จารึกทั้งสองหลักเป็นของพระนางกุลประภาวดี อัครมเหสีแห่งพระเจ้าโกณฑินยะ–ชัยวรมัน *(ผู้สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๐๕๗)* และของเจ้าชายคุณวรมัน ผู้คงเป็นโอรสของพระนางกุลประภาวดีและพระเจ้าโกณฑินยะ–ชัยวรมัน ตามลำดับ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายนี้แพร่หลายอยู่ในพระราชวงศ์ จารึกของเจ้าชายคุณวรมันนั้นยังแสดงให้เห็นถึงหลักฐานที่เก่าที่สุดของนิกายภาควัตหรือปัญจราตรในประเทศกัมพูชาด้วย

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

จารึกหลักที่ ๓ ซึ่งค้นพบในประเทศกัมพูชาเป็นของอุบาสกในพุทธศาสนา จารึกหลักนี้สลักขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ารุทรวรมัน ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าโกณฑินยะ – ชัยวรมัน

สำหรับจดหมายเหตุจีน ข้อความเกี่ยวกับศาสนาของอาณาจักรฟูนันก็มีอยู่ในจดหมายเหตุของราชวงศ์ซีทางทิศใต้และในจดหมายเหตุของราชวงศ์เหลียง จดหมายเหตุจีนดังกล่าวอ้างถึงคณะทูตฟูนัน ๒ คณะซึ่งพระเจ้าโกณฑินยะ – ชัยวรมันได้ทรงส่งเข้าไปยังราชสำนักจีนใน พ.ศ. ๑๐๒๗ และ ๑๐๔๖ พระสงฆ์ชาวอินเดียนามว่านาคเสนได้เป็นหัวหน้าคณะทูตครั้งแรก จดหมายเหตุของราชวงศ์ซีทางทิศใต้กล่าวว่าในบรรดาเครื่องบรรณาการที่นำมาถวายแด่พระจักรพรรดิจีนนั้น มีสถูปงาช้าง ๒ องค์รวมอยู่ด้วย และเมื่อมาถึงราชธานีของจีน พระนาคเสนก็ได้กล่าวว่า "ประเพณีของอาณาจักร *(ฟูนัน)* ก็คือการถวายความเคารพแด่พระมเหศวร พระองค์ได้เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน" มีผู้กล่าวว่าพระมเหศวรนี้ก็คือพระอิศวรและแสดงว่าศาสนาของอาณาจักรฟูนันก็คือ ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายนั่นเอง อย่างไรก็ดีนายกัลยาน กุมาร สรรกรร ได้คัดค้านความเห็นดังกล่าว โดยกล่าวว่าพระมเหศวรนั้นหมายถึงพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนา ข้อนี้นายภัตตจริยะได้คัดค้านโดยกล่าวถึงข้อความในจดหมายเหตุจีนฉบับนั้น ที่กล่าวต่อไปว่าพระจักรพรรดิจีนได้ตรัสตอบว่า "ถูกแล้ว พระมเหศวรได้แสดงอำนาจอันวิเศษของพระองค์และได้ประทานพรของพระองค์แก่ประเทศนั้น แม้ว่าสิ่งเช่นนี้จะเป็นประเพณีที่อยู่ห่างไกล เป็นขนบธรรมเนียมของต่างชาติ แต่ข้าพเจ้าก็สรรเสริญด้วยความยินดีอย่างยิ่ง" นายภัตตจริยะตั้งคำถามว่าอะไรจะเป็นประเพณีที่อยู่ห่างไกล ขนบธรรมเนียมต่างชาติของชาวจีน ถ้าไม่ใช่ประเพณีหรือขนบธรรมเนียมซึ่งไม่เกี่ยวกับพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้นายภัตตจริยะจึงยืนยันความเห็นที่ว่าพระมเหศวร ก็คือ พระอิศวร และข้อความที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์และความเชื่อถือในพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่มีอยู่ในจดหมายเหตุจีนฉบับเดียวกันนั้น อาจเป็นข้อความที่มาต่อเติมขึ้นภายหลังก็ได้

จดหมายเหตุสมัยราชวงศ์เหลียงกล่าวว่าใน พ.ศ. ๑๐๔๖ พระเจ้าโกณฑินยะ – ชัยวรมันได้ทรงส่งพระพุทธรูปสลักด้วยหินปะการังไปถวายพระจักรพรรดิจีน และยังกล่าวด้วยว่าประเพณีของชาวฟูนันนั้น ก็คือ การ "บูชาเทวดาแห่งท้องฟ้า" จดหมายเหตุฉบับนี้กล่าวเสริมว่า "เขาได้หล่อประติมากรรมสัมฤทธิ์ของเทวดาแห่งท้องฟ้าเหล่านี้ ประติมากรรมที่มี ๒ หน้ามี ๔ แขน ที่มี ๔ หน้า มี ๘ แขน มือแต่ละมือก็ถือสิ่งของ เช่น เด็ก นก สัตว์สี่เท้า พระอาทิตย์ หรือพระจันทร์" เราไม่อาจตีความหมายของประติมากรรมสัมฤทธิ์เหล่านี้อย่างถูกต้องได้ เพราะเหตุว่าข้อความนั้นเองก็เขียนขึ้นอย่างแบบสำนวนนักประพันธ์อยู่แล้ว อย่างไรก็ดีประติมากรรมสัมฤทธิ์เหล่านี้ก็คงเป็นประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์อย่างแน่นอน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

จดหมายเหตุสมัยราชวงศ์เหลียงยังกล่าวต่อไปอีกว่าใน พ.ศ. ๑๐๘๒ พระเจ้ารุทรวรมันผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าโกณฑินยะ – ชัยวรมันได้ทรงส่งคณะทูตไปยังประเทศจีนและคณะทูตได้ทูลแก่พระจักรพรรดิจีนว่ามีเส้นพระเกศาของพระพุทธเจ้าอยู่ในอาณาจักรฟูนัน พระจักรพรรดิจีนจึงทรงส่งพระภิกษุนามว่าเชยุนเปาให้ติดตามคณะทูตฟูนันเข้ามาค้นหาเส้นพระเกศานั้น

ด้วยเหตุนี้นายภัคตจริยะจึงสรุปว่าศาสนาสำคัญของอาณาจักรฟูนันในตอนหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้นคือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย อย่างไรก็ดีลัทธิไวษณพนิกายก็คงมีอยู่ด้วย และพุทธศาสนาก็ได้รับพระอุปถัมภ์จากพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน ความสำคัญของพุทธศาสนาในอาณาจักรฟูนันไม่อาจปฏิเสธได้ ดังที่จดหมายเหตุจีนได้กล่าวไว้ว่า "พระภิกษุในพุทธศาสนาจากอาณาจักรฟูนันได้เข้ามาพำนักอยู่ในประเทศจีน.....อย่างน้อยก็มีอยู่ ๒ รูปที่การแปลหนังสือของท่านยังคงปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ทั้งสองรูปนี้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ รูปหนึ่งมีนามว่าสังฆบาลหรือสังฆวรมัน.... พระจักรพรรดิวุแห่งราชวงศ์เหลียงได้โปรดให้ท่านผู้นี้เข้ามาในประเทศจีนตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๔๙ และในระยะ ๑๖ ปีต่อมาก็ได้โปรดให้ท่านทำงานแปลคัมภีร์อยู่ ๕ แห่ง แห่งหนึ่งมีชื่อเป็นที่ระลึกว่าฟูนันกวน หรือสำนักงานแห่งฟูนัน..... ภิกษุรูปที่ ๒ แห่งอาณาจักรฟูนันมีนามตามทางศาสนาว่ามันทระหรือมันทรเสนะ ท่านได้เข้ามาถึงราชธานีแห่งราชวงศ์เหลียงใน พ.ศ. ๑๐๔๖ และแล้วก็ได้รับพระราชโองการจากพระจักรพรรดิวุให้ทำงานแปลคัมภีร์ร่วมกับท่านสังฆบาล ท่านจึงไม่สามารถรู้ภาษาจีนอย่างดีได้"

พุทธศาสนาที่กล่าวมานี้เป็นพุทธศาสนาลัทธิใด เราได้เห็นมาแล้วว่า ชาวฟูนันมีการเคารพบูชาพระพุทธรูปที่สลักด้วยหินปะการัง รวมทั้งพระสถูปงาช้าง ๒ องค์และเส้นพระเกศาของพระพุทธเจ้า แต่วัตถุเพียงแค่นั้นก็ยังไม่อาจทำให้เราตัดสินได้ว่าเป็นพุทธศาสนาลัทธิใดแน่ จารึกในรัชกาลของพระเจ้ารุทรวรมันได้กล่าวเริ่มต้นสรรเสริญพระพุทธคุณ และในบทที่ ๒ ก็ได้กล่าวถึงพระสารีริกธาตุ ในบทที่ ๖ ได้กล่าวถึงพระรัตนตรัย น่าเสียดายที่ตอนท้ายของจารึกซึ่งคงจะกล่าวถึงศาสนสถานนั้นได้ชำรุดสูญหายไป จารึกหลักนี้จึงไม่อาจทำให้ทราบได้แน่อีกว่าสร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิใด อย่างไรก็ดี ศาสตราจารย์เซเดส์ ก็ได้เขียนไว้ว่า "ไม่มีอะไรเลยที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาลัทธิมหายาน" และท่านยังได้เขียนไว้อีกว่า "คัมภีร์ที่พระภิกษุมันทรเสนะและสังฆบาลได้แปลอยู่ในประเทศจีนนั้น มีรายชื่ออยู่ในหนังสือเรื่องนันชิโอและอยู่ในพุทธศาสนาลัทธิมหายานทั้งสิ้น แต่เราก็ยังไม่สามารถทราบได้ว่าในขณะนั้นอาณาจักรฟูนันนับถือพุทธศาสนาลัทธิใดแน่ เพราะพระภิกษุทั้งสองรูปอาจหันมานับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายานหลังจากเข้ามาพำนักอยู่ในประเทศจีนแล้วก็เป็นได้"

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ดังนั้น จึงเป็นการยากที่จะกล่าวว่าในต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น อาณาจักรฟูนันนับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทหรือลัทธิมหายานกันแน่ ในภาคเอเชียอาคเนย์ในขณะนั้น ทั้งที่แหลมมลายูและเกาะบอร์เนียวก็มีจารึกทางพุทธศาสนาลัทธิมหายานปรากฏอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐—๑๑ แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นด้วยที่ประเทศกัมพูชาและแหลมโคชิน-ไชนา จากข้อความต่อไปนี้จะเห็นได้ว่าทั้งสองแห่งกลับปรากฏว่าได้รับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทมาก่อนพุทธศาสนาลัทธิมหายาน

นอกไปจากเอกสารที่กล่าวถึงมาแล้ว ก็ยังมีจารึกรุ่นหลังอีกสองหลักซึ่งให้ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับศาสนาในอาณาจักรฟูนัน หลักหนึ่งมาจากพระคูหาหลวงใกล้กับเมืองกำโปดในประเทศกัมพูชา และสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ จารึกนี้มีทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาขอม จารึกภาษาขอมอ้างถึงศักราชซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๒๑๗ และกล่าวถึงสิ่งของที่อุทิศถวายแด่พระอุตปันเนศวร *(คือพระอิศวร)* จากขุนนาง ๒ ท่านในรัชกาลของพระเจ้าเราทรวรมัน มีผู้เสนอว่าพระเจ้าเราทรวรมันนี้ ก็คือ พระเจ้ารุทรวรมันแห่งอาณาจักรฟูนันนั่นเอง ศาสนสถานแห่งนี้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ คงจะทรงบูรณะ และนามอุตปันเนศวรก็คงเป็นนามที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ถวายแด่ประติมากรรมรูปพระอิศวรในศาสนสถานแห่งนั้นในครั้งนี้ จารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งอยู่ในสมัยหลังมากมาจากเขาพนมดาใกล้กับเมืองนครบุรีในประเทศกัมพูชาเช่นเดียวกัน กล่าวถึงพระนามพระเจ้าโรทรวรมัน และประติมากรรมในศาสนาพรหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ศาสตราจารย์เซเดส์เสนอว่าพระนามโรทรวรมันนี้ ก็คือ เราทรวรมันหรือรุทรวรมันนั่นเอง ต่อมาศาสตราจารย์คูปองค์ก็ได้ยืนยันอีกครั้งหนึ่งทางด้านศิลปว่าประติมากรรมในลัทธิไวษณพนิกายซึ่งอยู่ที่เขาพนมดาเหล่านั้นสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ารุทรวรมันแห่งอาณาจักรฟูนันจริง ๆ

ด้วยเหตุดังกล่าวเขาพนมดาก็คงเป็นที่ตั้งสำคัญของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายในสมัยพระเจ้ารุทรวรมัน แต่ ณ ที่นั้นก็ได้ค้นพบศิวลึงค์หลายองค์รวมทั้งเทวรูปพระหริหระ *(พระอิศวรผสมกับพระนารายณ์)* ด้วย โดยเหตุนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าลัทธิไศวนิกายก็มีอยู่ที่นั่นและศาสนาพราหมณ์ที่แท้จริงในอาณาจักรฟูนัน ก็คือ ศาสนาผสมระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย อย่างไรก็ดีจำนวนของประติมากรรมในลัทธิไวษณพนิกายที่ค้นพบก็แสดงว่าลัทธิไวษณพนิกายได้รุ่งเรืองอย่างมาก ประติมากรรมรูปหนึ่งแสดงภาพพระนารายณ์เป็นผู้บำรุงรักษาโลก และก็คงเป็นประติมากรรมรูปนี้เองที่จารึกอีกหลายร้อยปีต่อมา ณ เขาพนมดาเรียกว่าพระหริกัมพุเชนทร์ คือพระหริเจ้าแห่งกัมพุช

ศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในอาณาจักรฟูนันคงตั้งอยู่ที่วัดรมโลกในปัจจุบัน อยู่ไม่ห่างจากเขาพนมดานัก ณ ที่นั้นได้ค้นพบพระพุทธรูปหลายองค์ในสมัยอาณาจักรฟูนัน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าศาสนาจากอินเดียทั้งสาม คือ ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ไวษณพนิกายและพุทธศาสนา ต่างก็อยู่คู่เคียงกันในอาณาจักรฟูนัน ศาสนาทางราชการคงเป็นลัทธิไศวนิกายและลัทธินี้ก็มีความเชื่อถือดั้งเดิมของชาวพื้นเมืองเข้าไปปะปนอยู่ด้วย เมื่อพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันทรงส่งพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นราชทูตเข้าไปยังพระจักรพรรดิจีน หรือเมื่อถวายพระพุทธรูปและเจดีย์อย่างอื่น ๆ ในพุทธศาสนาแด่พระจักรพรรดิจีน ก็คงเป็นการกระทำทางด้านการเมืองเท่านั้นเอง คือเพื่อทำให้พระจักรพรรดิจีนพอพระทัย

ต่อไปนี้เราจะศึกษาถึงพุทธศาสนาทางด้านจารึกและศิลปในสมัยเจนละ

จารึกจากวัดไพรวาลใน พ.ศ. ๑๒๐๗ กล่าวถึงพระภิกษุ ๒ รูปในพุทธศาสนามีนามว่า รัตนภานุและรัตนสิงห์ จารึกหลักนี้แต่งขึ้นในภาษาสันสกฤตและภาษาขอม กล่าวถึงพระราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ แต่งตั้งให้ศุภกีรติผู้เป็นเหลนของท่านภิกษุทั้งสองดูแลสิ่งที่ท่านทั้งสองได้สร้างไว้ สิ่งนี้ยังไม่ทราบแน่ว่าเป็นอะไร จารึกภาษาขอมเรียกแต่เพียงว่า "วระ" ซึ่งอาจหมายถึงพระพุทธรูปก็ได้ ตำแหน่ง "ปุ จะ อัญ" ซึ่งใช้แก่พระภิกษุทั้งสองรูปทำให้นายเอาเชียงผู้สนใจในศิลาจารึกขอม และศาสตราจารย์เซเดส์คิดว่าคำนี้ซึ่งอาจแปลได้ว่า "ผู้เป็นเจ้าอันเก่าแก่ของข้าพเจ้า" อาจหมายถึงคำภาษาสันสกฤตว่า "สถวิระ" และคำภาษาบาลีว่า "เถระ" และอาจแสดงว่ามีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอยู่ในอาณาจักรเจนละในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ศาสตราจารย์เซเดส์ยังคิดอีกว่า คำนี้เหมือนกับคำที่มีกล่าวอยู่ในจารึกสมัยก่อนเมืองพระนครซึ่งสลักอยู่บนฐานของพระพุทธรูปที่ค้นพบที่ตระพังเวงในแคว้นตราวิญในแหลมโคชินไชนา ในจารึกหลักนี้รายนามผู้ทำบุญท่านหนึ่งมีนามว่า "โป จัส"

อย่างไรก็ดีนายภัฏฏจริยะเห็นว่าคำว่า "สถวิระ" นี้ไม่ได้ยืนยันว่ามีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอยู่ในประเทศกัมพูชาสมัยโบราณ จารึกชื่อผู้ทำบุญท่านหนึ่งในจารึกทางพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่ปราสาทอัมปิลโรลึมก็มีตำแหน่งว่า "โป จะ อัญ" เช่นเดียวกัน ในจารึก ณ ปราสาทกอกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ก็มีคำว่า "ภิกษุ สถวิระ" คำว่า "สถวิระ" จึงใช้ได้ทั้งในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทและมหายาน และหมายถึงแต่เพียงพระภิกษุรุ่นเก่าแก่เท่านั้น

ถึงกระนั้นก็ยังมีหลักฐานอื่นที่แสดงให้เห็นว่ามีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอยู่ในอาณาจักรเจนละ คือจารึกที่สลักอยู่บนด้านหลังของพระพุทธรูปจากศวลพระธาตุ ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส จารึกนี้มีความสำคัญแสดงถึงคาถาซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนาคือ คาถาเย ธมฺมา แต่งเป็นภาษาบาลี ตัวอักษรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๓ จารึกนั้นมีดังนี้

เย ธมฺมา เหตุปฺรภวา เตสํ เหตุ์ ตถาคโต อวจ
เตสญ์ จ โย นิโรโธ เอวำวาที์ มหาสมโน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

จารึกทั้งหมดเป็นภาษาบาลี ยกเว้นคำ "เหตุปฺรภวา" ซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต ณ ที่นี้จึงเป็น "ภาษาบาลีผสม" จารึกหลักนี้จึงแสดงให้เห็นถึงการปรากฏมีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งใช้ภาษาบาลีอยู่ในอาณาจักรเจนละระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๓ โดยไม่ต้องสงสัย ลักษณะของพระพุทธรูปดังกล่าวซึ่งมีจารึกสลักอยู่บนพระขนองก็แสดงให้เห็นว่าเป็นเช่นนั้นด้วย

จารึกอื่น ๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไปให้ความรู้ได้น้อยกว่าที่กล่าวมาแล้ว หลักหนึ่งมาจากเขารังในประเทศไทย มีศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๑๘๒ จารึกหลักนี้แต่งขึ้นในภาษาขอม กล่าวถึงสิ่งซึ่งบุคคลผู้มีนามว่า "สินาหฺว" ถวายไว้แก่วิหาร จารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งเป็นภาษาขอมเช่นเดียวกันสลักอยู่บนฐานของพระพุทธรูปซึ่งค้นพบที่วัดฉนะใกล้กับเมืองนครบุรีในประเทศกัมพูชา ให้รายชื่อของทาสแห่งวิหารแห่งหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีจารึกภาษาสันสกฤตจากบ่ออีกาในแถบจังหวัดนครราชสีมาภายในประเทศไทยกล่าวถึงสิ่งซึ่งพระราชาแห่งอาณาจักรจนาศะถวายแด่คณะสงฆ์ พระองค์อาจเป็นเจ้าประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรเจนละก็ได้ *(ปัจจุบันเชื่อกันว่าเป็นอิสระแต่ใช้วัฒนธรรมขอม – ผู้เรียบเรียง)* จารึกจากหินขอนในเขตจังหวัดนครราชสีมาเช่นเดียวกันแต่งเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาขอมพร้อมทั้งมีอิทธิพลของภาษามอญปะปนอยู่ เป็นของเจ้าชายซึ่งทรงผนวชและมีฉายาว่า "ราชภิกษุ" พระองค์ได้ทรงกระทำหน้าที่ "อุปาธยายะ *(อุปัชฌาย์)*" ด้วย พระองค์ได้ถวายวิหาร ๑๑ แห่งแด่พระสงฆ์ พร้อมทั้งพระพุทธรูปและพระเจดีย์

บรรดาจารึกเหล่านี้ซึ่งมาจากประเทศกัมพูชาและประเทศไทยเป็นจารึกที่อยู่ในวัฒนธรรมขอม และจากตัวอักษรก็คงสลักขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๓ ย่อมเป็นการยากที่จะกล่าวว่าพุทธศาสนาในจารึกที่กล่าวมาเหล่านั้นอยู่ในนิกายใด แต่ก็ไม่มีร่องรอยของพุทธศาสนาลัทธิมหายานเลย

จารึกที่กล่าวถึงพุทธศาสนาลัทธิมหายานในประเทศกัมพูชาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ มีอยู่น้อย จารึกจากปราสาทอัมบิลโรลีมซึ่งไม่มีศักราชกล่าวถึงพระพุทธเจ้า *(ศาสดา)* พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จารึกจากสมโบร์ที่อันลุงปรังกล่าวถึงการสร้างรูปเทวีนามว่าวิทยาธารณีโดยนายแพทย์ *(ภิษัช)* ใน พ.ศ. ๑๒๓๖ เทวีองค์นี้อาจเป็นนางปรัชญาปารมิตา ถ้าเรายึดถือตามข้อความในบทที่ ๒ ของจารึกหลักนั้น นอกจากนี้ก็มีจารึกที่ปราสาทตากำใน พ.ศ. ๑๓๓๔ กล่าวถึงการสร้างรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวร

ต่อจากนี้ขอให้เรามาคำนึงถึงทางด้านศิลปกันดูบ้าง

ศาสตราจารย์ดูปองต์ได้สังเกตเห็นว่ามีศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่สำคัญอยู่ ๒ แห่งในสมัยอาณาจักรเจนละ แห่งหนึ่งอยู่ใกล้กับบริเวณเมืองนครบุรี และอีกแห่งหนึ่งอยู่ทางใต้ของแคว้นตราวิญในแหลมโคชินไชนา ผลิตกรรมทางศิลปของศูนย์ทั้งสองแห่งมีลักษณะใกล้เคียงกัน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

และมีอายุตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงไปจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ประเพณีของอาณาจักรฟูนันซึ่งเกี่ยวพันกับสกุลช่างอินเดียแบบอมราวดีและศิลปแบบหลังคุปตะได้คงมีอยู่ต่อไป แต่ก็มีศิลปแบบใหม่ ๒ แบบเข้ามาปะปน คือศิลปลังกาและศิลปทวารวดีภายในประเทศไทย เกี่ยวกับพระพุทธรูปจากตระพังเวงศาสตราจารย์ดูปองต์จึงกล่าวว่า "มีศิลปแบบใหม่เข้ามาปะปนเพิ่มเติมแก่ศิลปแบบผสมซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แม้ว่าเราไม่อาจกล่าวได้อย่างละเอียด แต่ศิลปแบบใหม่นี้ก็อาจมาจากการเผยแพร่พุทธศาสนาจากเกาะลังกาครั้งใหม่ก็ได้" สำหรับพระพุทธรูปจากตวลพระธาตุที่มีจารึกเป็นคาถาภาษาบาลี ศาสตราจารย์ดูปองต์ก็กล่าวว่าคงเกี่ยวข้องกับศิลปทวารวดี เพราะในอาณาจักรทวารวดีนั้นพุทธศาสนาใช้ภาษาบาลี

สำหรับศิลปทางพุทธศาสนาลัทธิมหายานก็มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระศรีอาริยเมตไตรยซึ่งมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๓ ศาสตราจารย์ดูปองต์ได้กล่าวถึงความสำคัญของประติมากรรมในพุทธศาสนาลัทธิมหายานในศิลปขอมแบบไพรกเมง รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากรัชเคียในแหลมโคชินไชนาซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี ก็มักมีผู้กล่าวว่ามีอายุอยู่ในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และมักถือเป็นตัวอย่างที่เก่าที่สุดของพุทธศาสนาลัทธิมหายานในแหลมอินโดจีน แต่แท้ที่จริงแล้วประติมากรรมรูปนี้ก็คงจะมีอายุอ่อนกว่านั้น

ดังนั้น เราจึงเห็นว่ามีการอยู่รวมกันระหว่างพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทและมหายาน อย่างไรก็ดีหลักฐานที่เราได้อ้างมาแล้วก็แสดงว่าลัทธิเถรวาทได้มีมาในประเทศกัมพูชาก่อนลัทธิมหายาน และพุทธศาสนาลัทธิมหายานนั้นได้เข้ามาภายหลัง พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเองก็ได้รับแรงสนับสนุนจากเกาะลังกาและอาณาจักรทวารวดีด้วย

ณ ที่นี้จึงสมควรที่จะย้อนกล่าวถึงอิทธิพลของอาณาจักรอมราวดีและเกาะลังกาในการเผยแพร่พุทธศาสนาในภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่ต้น พระพุทธรูปรุ่นแรกซึ่งค้นพบในดินแดนแถบต่าง ๆ ใน ส่วนนี้เกี่ยวข้องกับสกุลช่างอมราวดีและเกาะลังกา และการที่ดินแดนแถบเมืองดงเดืองในประเทศจัมปา *(เวียดนามปัจจุบัน)* ซึ่งได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบนี้องค์หนึ่ง เคยมีชื่อเรียกว่าอมราวดีในสมัยโบราณก็คงไม่ใช่เป็นการเหมือนกันโดยบังเอิญ ดินแดนแถบแคว้นอมราวดีของอินเดียได้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเกาะลังกา ได้ก่อให้เกิดสกุลช่างแบบเดียวกันขึ้นที่เกาะลังกา จารึกที่เมืองนาคารชุนโกณฑะในแคว้นอมราวดี ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันสนิทสนมเช่นนี้จารึกหลักนี้กล่าวว่าในพุทธศตวรรษที่ ๘ ศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในประเทศอินเดียภาคใต้แห่งนี้มีพระภิกษุสงฆ์จากเกาะลังกาเดินทางเข้ามาแวะพักอยู่บ่อย ๆ และยังกล่าวด้วยว่าพระเถระเหล่านี้ได้สอนพุทธศาสนาอยู่ในสถานที่หลายแห่งและบางแห่งก็อยู่นอกประเทศอินเดีย

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ด้วยเหตุนั้นสถานที่เหล่านี้จึงอาจรวมภาคเอเชียอาคเนย์อยู่ด้วย และการเผยแพร่พุทธศาสนาเป็นครั้งแรกในภาคเอเชียอาคเนย์อาจเกิดขึ้นจากผลงานของพระภิกษุและพ่อค้าชาวเรือจากเมืองอมราวดี–นาคารชุนโกณฑะและเกาะลังกา ดินแดนแถบเมืองอมราวดี–นาคารชุนโกณฑะนั้นมีความสำคัญอยู่ในสายการเดินเรือของประเทศอินเดียมาแต่โบราณ คือ สถานที่นี้เองที่ปโตเลมีได้เรียกว่ากันตโกสสิละและกันตโกสสิละนี้ก็คือกัมภกโสละในจารึกและฆัณฏสาลในปัจจุบันจารึกจากฆัณฏสาลได้กล่าวถึงมหานาวิกะผู้มีนามว่าสิวกะ ชื่อนี้ย่อมทำให้เรารำลึกไปถึงท่านมหานาวิกะพุทธคุปต์ผู้มีชื่อเสียงแห่งแคว้นรักตมฤตติกา ท่านผู้นี้ได้สร้างจารึกขึ้นไว้บนแหลมมลายู

ศาสนาพราหมณ์หรือพุทธศาสนาแผ่เข้ามาก่อนในอาณาจักรฟูนัน ข้อนี้เราอาจตอบได้โดยยาก เพราะเหตุว่าหลักฐานที่เรามีอยู่นั้นไม่เก่าไปกว่าต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ อย่างไรก็ดี นิยายเกี่ยวกับการตั้งอาณาจักรฟูนันอาจทำให้เราคิดได้ว่าศาสนาพราหมณ์คงเข้ามาก่อน บางทีพระภิกษุจีนผู้มีนามว่ายีซิงซึ่งเดินทางเข้ามาในภาคเอเชียอาคเนย์ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ อาจกล่าวความไว้ถูกต้องว่า "ประชาชนที่นั่นเคยบูชาเทวดาเป็นจำนวนมาก แต่ต่อมาพุทธศาสนาก็แพร่เข้ามาและได้เผยแพร่ออกไป"

เนื่องจากพุทธศาสนาไม่ยอมรับนับถือระบบวรรณะและเชื้อชาติและโดยเฉพาะเป็นที่นับถือของพ่อค้าชาวเรือ พุทธศาสนาจึงได้เปิดทางแก่การเผยแพร่อิทธิพลของอารยธรรมอินเดียออกมาทางทิศตะวันออก อย่างไรก็ดีนายภัตตจริยะก็เห็นว่าคนมักกล่าวถึงการที่พวกพราหมณ์ไม่ยอมเดินทางออกมานอกประเทศอินเดียมากเกินไป เขาอ้างหลักฐานว่าตั้งแต่เริ่มมีจารึกขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๙–๑๐ ศาสนาพราหมณ์ก็ได้มาประดิษฐานอยู่ในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซียแล้ว เช่นในจารึกของพระเจ้าภัทรวรรมันที่อาณาจักรจัมปาระหว่าง พ.ศ. ๙๐๐–๙๕๐ ของพระเจ้ามูลวรมันที่เกาะบอร์เนียวราว พ.ศ. ๙๕๐ และของพระเจ้าปูรณวรมันทางทิศตะวันตกของเกาะชวาราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ กษัตริย์เหล่านี้ก็ล้วนนับถือศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น

เราได้เห็นมาแล้วว่าศาสนาตามทางราชการของอาณาจักรฟูนันในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น เป็นศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ในสมัยพระเจ้าภัทรวรรมันแห่งอาณาจักรจัมปาศาสนาพราหมณ์ลัทธินี้ก็ได้กลายเป็นศาสนาประจำรัฐไปเช่นเดียวกัน การที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายแพร่หลายออกไปได้อย่างรวดเร็วเช่นนี้ นอกจากการที่กษัตริย์บางองค์หรือราชวงศ์บางวงศ์นิยมลัทธินี้เป็นพิเศษแล้ว ก็คงเป็นเพราะลัทธิไศวนิกายไม่เคร่งครัดเรื่องระบบวรรณะนัก ทำให้มีผู้เข้ามาเคารพนับถือเลื่อมใสได้โดยง่าย นอกจากนี้รากฐานของศาสนาลัทธินี้ก็มีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนอารยัน คือเหมือนกับความเชื่อถือที่เคยมีมาแต่ก่อนในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซียเอง เป็นความเชื่อถือร่วมกันของ "ทวีปเอเชียซึ่งได้รับอิทธิพลจากลมมรสุม" ดังนั้นศาสนา

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจึงอาจรวมเอาความเชื่อถือของชาวพื้นเมืองเข้ามาไว้ด้วย และเลยกลายเป็นศาสนาของประชาชนส่วนใหญ่ไป

จดหมายเหตุจีนคือจดหมายเหตุสมัยราชวงศ์ซุยซึ่งได้กล่าวถึงเรื่องราวก่อน พ.ศ. ๑๑๗๒ ก็ได้แสดงให้เห็นว่ามีการผสมกันทางศาสนาอยู่ในประเทศกัมพูชา จดหมายเหตุจีนฉบับนี้กล่าวเกี่ยวกับอาณาจักรเจนละว่า "ใกล้กับราชธานีมีภูเขาชื่อลิงเกียโปโพ บนยอดเขามีศาสนสถานซึ่งมีทหารจำนวน ๑๐๐๐ คนเฝ้ารักษาอยู่เป็นประจำ ศาสนสถานนี้สร้างถวายแด่เทพเจ้าทรงนามว่าโพโตลิและมีการบูชายัญมนุษย์ถวายด้วย ทุกปีพระราชาต้องเสด็จเข้าไปในศาสนสถานแห่งนี้เพื่อทรงกระทำการบูชายัญในเวลากลางคืน"

ภูเขาลิงเกียโปโพนี้ก็คงตรงกับลิงคบรรพตในศิลาจารึกนั่นเอง คือ ภูเขาซึ่งอยู่ใกล้กับวัดภูในเขตเมืองจำปาศักดิ์ประเทศลาว คำว่าโพโตลิก็คงตรงกับภัทเรศวร คือพระนามของพระอิศวรที่วัดภูหรือลิงคบรรพตซึ่งบางครั้งศิลาจารึกก็เรียกว่าลิงคปุระหรือลิงคปุรี พระภัทเรศวรนี้คงเป็นเทพเจ้าประจำชาติของชาวกัมพุช คำว่าภัทเรศวรได้เป็นพระนามของพระอิศวร ณ สถานที่หลายแห่งในประเทศกัมพูชา นอกจากนี้ใน พ.ศ. ๑๕๐๔ พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ยังทรงสร้างศิวลึงค์ซึ่งมีนามว่าราเชนทรภัทเรศวรขึ้น ณ ปราสาทแปรรูปในอาณาจักรขอมอีก นามนี้ก็คือพระนามของพระองค์เองผสมเข้ากับนามของเทพเจ้าประจำชาติ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ราวระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๐๐ ก็ยังทรงอ้างอีกว่าพระองค์ได้ทรงย้ายพระภัทเรศวรแห่งลิงคปุระไปประดิษฐานไว้ยังยอดเขาศิขเรศวร *(คือ ณ ปราสาทเขาพระวิหาร)*

คำว่าภัทเรศวรนี้มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปุราณะของอินเดีย และมีมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ หรือ ๑๐ ดังจะเห็นได้จากที่ประทับตราซึ่งค้นพบที่ภีฏาใกล้กับเมืองอัลละฮาบาดทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย แต่พวกขอมก็อาจไม่ได้รับคำว่าภัทเรศวรมาจากอินเดียโดยตรง ชาวขอมได้ถวายนามภัทเรศวรแด่เทพเจ้าประจำชาติของตนก็เพราะได้มีชัยชนะเหนือชาวจาม เทพเจ้าประจำชาติของชาวจามที่เมืองมิเซินนั้นมีนามว่าภัทเรศวรมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะพระเจ้าภัทรวรมันกษัตริย์จามได้เป็นผู้ทรงสถาปนาเทพเจ้าองค์นี้ขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๙๐๐—๙๕๐

ศิลาจารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งมาจากเมืองสมโบร์ไพรกุก ได้เรียกภูเขาลิงคบรรพตว่าลิงคาทริ จารึกหลักนี้กล่าวว่าศิวลึงค์ดังกล่าวเป็นศิวลึงค์ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเอง *(สวายัมภุวลิงคะ)* ซึ่งแสดงโดยยอดของภูเขาแห่งนั้น ศาสตราจารย์เซเดส์ได้กล่าวว่า "บนยอดภูเขาซึ่งอยู่ใกล้กับวัดภูนั้นมีแผ่นศิลาใหญ่ ดังที่นายวาเรลลาคิดว่าตรงกับคำนามภาษาจีนว่าหลิง (*คือ* **ลิงคพรรพต**) และคำที่ชาวโปรตุเกสนำมาใช้เรียกเจดีย์ในปัจจุบัน"

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ข้อความในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ชุยทำให้เราอาจคิดได้ว่า พิธีบูชายัญซึ่งกระทำบนภูเขาลิงคบรรพตนั้นเป็นพิธีของชาวพื้นเมือง ซึ่งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้ยอมรับเข้าไว้ เทพเจ้าผู้ทรงนามว่าโพโตลินั้นก็คงเป็นผีแห่งภูเขานั่นเอง แต่ผีตนนี้ได้เข้าไปรวมกับพระอิศวรเสียแล้ว เพราะตามความจริงพระอิศวรก็คือผีแห่งภูเขาเหมือนกัน พระองค์เป็นคิริศะคือผู้ที่นอนอยู่เหนือภูเขา คิรีศะเจ้าแห่งภูเขา คิริตระผู้ป้องกันภูเขา ชายาของพระองค์ก็คือนางปารพตีธิดาแห่งภูเขา ไหมวตีธิดาแห่งหิมวัต ศิขรวาสินีผู้ที่อยู่บนยอดเขา ด้วยเหตุนี้เองในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระเจ้าจิตรเสน – มเหนทรวรมันจึงทรงใช้นามว่าคิริศะสำหรับศิวลึงค์ซึ่งพระองค์ได้ประดิษฐานไว้เหนือเนินเขาหลายแห่ง เพื่อแสดงถึงชัยชนะที่พระองค์ทรงมีต่ออาณาจักรฟูนัน ที่อาณาจักรฟูนันเองก็มีพิธีเกี่ยวกับภูเขานี้เช่นเดียวกัน พระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันทรงมีพระนามว่าไศลราชหรือบรรพตภูบาล *(ซึ่งภาษาขอมอาจใช้ว่ากุรุง พนัม)* คือเจ้าแห่งภูเขาและก็คงเป็นคำนี้เองที่ทำให้ชาวจีนเรียกชื่ออาณาจักรว่าฟูนัน ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวว่า "คำว่าฟูนันนี้เป็นการออกสำเนียงภาษาจีนหลวงปัจจุบันแก่คำ ๒ คำซึ่งแต่ก่อนออกเสียงว่า "เบียว – นาม" และถ่ายทอดมาจากคำภาษาขอมว่า "บนัม *(วนัม)*" ซึ่งปัจจุบันก็คือพนม *(ภูเขา)* ภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักรฟูนันก็คือภูเขาซึ่งชาวจีนเรียกว่า "โมตัน" และเป็นภูเขาซึ่งพระมเหศวรเสด็จลงมาบ่อย ๆ ด้วยเหตุนี้เองจะเห็นได้ว่าพระอิศวรก็คือผีแห่งภูเขานั่นเอง *(อาจเปรียบได้กับพระขพุงผีของเรา – ผู้เรียบเรียง)* แม้ว่าไม่มีคำพื้นเมืองที่ใกล้เคียงกับคำภาษาจีนว่าโมตัน แต่ภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักรฟูนันก็คงเป็นเขาบาพนมซึ่งผูกพันอยู่กับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและใกล้กันนั้นเป็นที่ตั้งของราชธานีแห่งอาณาจักรฟูนัน ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เขาบาพนมก็มีชื่อว่า "วระ วนัม" หรือ "ภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์" ชื่อบาพนมก็แปลตรงตัวว่า "พ่อภูเขา" ดังนี้เราจะเห็นว่าประเพณีโบราณเช่นนี้ได้คงอยู่ต่อลงมาเป็นเวลานาน จารึกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ *(ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓)* ก็ดูเหมือนจะกล่าวว่าพระอิศวรได้รับการเคารพบูชาเหนือภูเขาแห่งนั้นภายใต้พระนามว่าคิริศะคือผู้ที่นอนอยู่เหนือภูเขา

นายมุส นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสท่านหนึ่งได้กล่าวว่าการบูชายัญมนุษย์นั้นเกี่ยวกับพิธีเคารพบูชาพื้นดิน และเป็นลักษณะโดยเฉพาะของทวีปเอเชียซึ่งได้รับลมมรสุม ในประเทศอินเดียเองพิธีเกี่ยวกับศักติ *(ชายาของเทพเจ้า)* ก็เกี่ยวกับการบูชายัญมนุษย์เช่นเดียวกัน พิธีนี้คงมีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนอารยัน นายโกสัมพีชาวอินเดียได้กล่าวว่า "คัมภีร์กาลิกาปุราณะซึ่งแต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๐๕๐ – ๑๕๕๐ ได้กล่าวว่าเทพธิดากาลีโปรดปรานในการสังเวยด้วยเลือด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเลือดมนุษย์ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์ซึ่งยุ่งยากซับซ้อนได้ซ่อนความพยายามที่จะกลืนและให้อิทธิพลแก่กิจพิธีที่ป่าเถื่อนและน่าขยะแขยงไว้ภายใต้ความเชื่อถือโชคลาง

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ผีสางของคน ทั้งนี้ก็โดยที่ไม่ต้องการที่จะทำลายกิจพิธีเหล่านั้น เช่นเดียวกับที่อาจผสมกลมกลืนประชาชนเข้ามาได้โดยไม่ต้องมีการขัดแย้งกันอย่างรุนแรง". (*ตอนนี้เราผู้นับถือพุทธศาสนาคงจะเห็นว่าพุทธศาสนาทำได้ดีกว่าศาสนาพราหมณ์ในข้อนี้– ผู้เรียบเรียง*)

นายโกสัมพียังกล่าวต่อไปถึงข้อความที่เซอร์วูดรอฟ (Sir J. Woodroffe) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องศักติและศักตะว่า "พิธีบูชายัญมนุษย์ซึ่งคัมภีร์ตันตระชื่อกาลิกัลปดากล่าวว่าพระราชาเท่านั้นที่จะทรงกระทำพิธีนี้ได้ และคัมภีร์ตันตระสารก็กล่าวว่าพราหมณ์ไม่อาจประกอบพิธีนี้ได้" นายภัตตจริยะจึงกล่าวเสริมว่าข้อความเช่นนี้ทำให้นึกไปถึงจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุยที่กล่าวว่า "ทุกปีพระราชาต้องเสด็จเข้าไปในศาสนสถานแห่งนี้เพื่อทรงกระทำการบูชายัญในเวลากลางคืน" ด้วยเหตุนี้พิธีดังกล่าวจึงไม่ใช่พิธีพราหมณ์ แต่เป็นพิธีที่พราหมณ์ไม่ได้ยกเลิกชั่วแต่ว่าไม่ร่วมด้วยเท่านั้น ผู้ประกอบพิธีนี้คือพระราชา นั่นเป็นลักษณะสำคัญของพิธีบูชายัญซึ่งนายมุสได้อธิบายว่า "พระผู้เป็นเจ้าแห่งพื้นดินก็คือการทำให้กำลังแรงของพื้นดินกลายเป็นเทพเจ้าขึ้นมา เทพเจ้าองค์นี้ไม่มีตัวตน แต่อาจจับต้องได้อาจติดต่อด้วยได้กับหมู่ประชาชนที่อยู่ล้อมรอบพระองค์ สิ่งนั้นก็คือพระองค์ได้เข้ามาสิงสถิตอยู่ในบุคคลที่ถูกบูชายัญ ผู้ที่ถูกบูชายัญไม่ได้ถูกสังเวยแด่เทพเจ้า เพราะเหตุว่าพระองค์ไม่ได้โปรดเสวยเนื้อมนุษย์ แต่เป็นร่างที่พระองค์อาจเข้ามาสิงสถิตได้ในชั่วระยะเวลาประกอบกิจพิธี ในร่างนั้นสิ่งที่จับต้องไม่ได้จึงมีตัวตนขึ้นมาและกลายเป็นสิ่งที่อาจงอนง้อได้ ด้วยเหตุนั้นประชาชนจึงสามารถติดต่อกับเทพเจ้าได้โดยทางหัวหน้าของเขา (*พระราชา*) ซึ่งเป็นหัวหน้าทางศาสนาด้วย"

การเคารพนับถือภูเขาอาจเป็นบ่อเกิดแห่งพิธีบูชายัญเช่นนี้ได้ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าภูเขานั้นเป็นต้นแห่งความอุดมสมบูรณ์ ความคิดเช่นนี้มีไปทั่วโลก ดังที่นายแฟรงก์ฟอร์ต (H. Frankfort) ได้กล่าวไว้เกี่ยวกับประเทศเมโสโปเตเมียว่า "ในประเทศเมโสโปเตเมียนั้นภูเขาก็เป็นที่รวมของกำลังแรงอันลึกลับของพื้นดินและของชีวิตตามธรรมชาติทั้งหมดด้วย เราอาจเข้าใจเรื่องนี้ได้อย่างดีถ้าเราศึกษาแผ่นดินเผาอย่างหยาบ ๆ ซึ่งค้นพบที่เมืองอัสสูร์ (Assur) ในศาสนสถานซึ่งมีอายุประมาณ ๒๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ความจริงรูปเช่นนี้ก็มีอยู่บนที่ประทับตราซึ่งอยู่ในสมัยก่อนหน้านั้นนานอีกด้วย รูปเทพเจ้านั้นแสดงถึงกำลังแรงของสิ่งที่น่ากลัว พระองค์ของเทพเจ้าออกมาจากภูเขา (*ที่เห็นเป็นเกล็ดอยู่นั้นแสดงถึงด้านข้างของภูเขา*) มีต้นไม้งอกออกมาจากด้านข้างของภูเขาเช่นเดียวกับจากพระหัตถ์ของเทพเจ้า แพะกำลังกินต้นไม้เหล่านี้อยู่ และน้ำซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตก็แสดงโดยเทวดา ๒ องค์ซึ่งอยู่ ๒ ข้างของเทพเจ้า รูปเทพเจ้าเช่นนี้เป็นที่บูชากันอยู่ทั่วไปตามเมืองต่าง ๆ ในประเทศเมโสโปเตเมียและมีชื่อต่าง ๆ กันไป ที่รู้จักกันดีที่สุดก็คือเทพตัมมุซ (Tammuz) ด้วยเหตุที่เทพเจ้าองค์นี้แสดงถึงชีวิตตามธรรมชาติ จึง

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เชื่อกันว่าไม่ทรงมีความศักดิ์สิทธิ์ในระหว่างฤดูร้อนเมื่อมีการทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารทั้งหมดและทำให้คนและสัตว์เหนื่อยหน่าย เทพนิยายอธิบายเรื่องนี้โดยกล่าวว่าเทพเจ้า 'ได้สิ้นพระชนม์ลง' หรือถูกขังไว้ใน 'ภูเขา' จากภูเขาพระองค์ก็จะเสด็จออกมาในปีใหม่เมื่อธรรมชาติกลับเขียวชอุ่มอีกครั้งหนึ่ง"

การที่พระอิศวรและพระอุมาทรงเกี่ยวข้องกับภูเขาก็อาจทำให้เกิดกิจพิธีบูชายัญเช่นนี้ได้เช่นเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้ก็แสดงอยู่ในศิวลึงค์ด้วยดังที่นายมุสได้กล่าวไว้ว่า "กลายมาจากแผ่นหินหยาบ ๆ ที่ใช้ในกิจพิธีเกี่ยวกับการเพาะปลูก" ศิวลึงค์หรือองค์กำเนิดของเพศชายซึ่งเป็นเครื่องหมายของความอุดมสมบูรณ์นี้ แสดงถึงอำนาจในการสร้างสรรค์ของพระอิศวร ศิวลึงค์นี้แทรกลงไปในพื้นดินซึ่งแสดงโดยฐานคือโยนี *(ได้แก่ฐานสี่เหลี่ยม)* แต่นอกไปจากศิวลึงค์ที่มนุษย์สร้างขึ้นแล้ว ก็ยังคงมีศิวลึงค์ธรรมชาติ *(สวายัมภุวลิงคะ)* อีก ได้แก่แท่งหินซึ่งตั้งอยู่เหนือพื้นดินหรือยอดภูเขา ศิวลึงค์ธรรมชาติเหล่านี้แทรกลงไปในพื้นดินได้เองด้วยอำนาจแห่งการสร้างสรรค์ที่มีอยู่

ดังนั้นจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ชุยจึงสามารถพิสูจน์ได้ว่าการผสมกันระหว่างศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและความเชื่อถือของชนพื้นเมืองนั้นได้มีอยู่แล้วในอาณาจักรเจนละ เครื่องมือในการผสมนี้ก็คือพระราชาซึ่งทุกคนยอมยกหน้าที่นี้ให้ พระองค์ทรงเป็นทั้งหัวหน้าชาวอินเดียและชาวพื้นเมือง พระองค์คงเป็นสัญญลักษณ์ของการผสมทางเชื้อชาติด้วย เพราะเหตุว่าในบรรพบุรุษของพระองค์นั้นคงมีทั้งชาวอินเดียและชาวพื้นเมืองปนกันอยู่ ลัทธิเทวราชซึ่งตั้งขึ้นในอาณาจักรขอมใน พ.ศ. ๑๓๔๕ และยกย่องพระราชาขึ้นเป็นสมมุติเทพก็ยังคงเน้นถึงอำนาจของหัวหน้าศาสนาเช่นเดียวกัน

พระราชาเจนละผู้เริ่มแรกปราบอาณาจักรฟูนันคือพระเจ้าภววรมันที่ ๑ และพระเจ้าจิตรเสน – มเหนทรวรมัน *(ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ – ๑๑๕๐)* ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย พระเจ้าภววรมันที่ ๑ เองได้ทรงสร้างจารึกที่ปราสาทพนมบันทายนางกล่าวถึงการประดิษฐานศิวลึงค์ จารึกสมัยหลังกล่าวว่า พระองค์ทรงนับถือพระศิวะคัมภีเรศวรเป็นพิเศษและได้ทรงสร้างเทวาลัยถวายพระอิศวรดังกล่าวด้วย เจ้าชายจิตรเสนก็ได้ทรงสร้างศิวลึงค์ไว้ตามที่ต่าง ๆ หลายองค์ และเมื่อขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่ามเหนทรวรมันแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงประดิษฐานศิวลึงค์ไว้ตามเนินเขาหลายแห่งเพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ทรงมีชัยชนะเหนืออาณาจักรฟูนัน ศิวลึงค์เหล่านี้พระองค์ทรงถวายพระนามว่าคิริศะ *(ผู้นอนอยู่เหนือภูเขา)* นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสร้างรูปโคนนทิซึ่งเป็นสัญญลักษณ์รูปสัตว์ของพระอิศวรด้วย ในขณะที่ศิวลึงค์ถูกสร้างขึ้นในระหว่างการรบพุ่งปราบปราม รูปโคนนทิก็สร้างขึ้นภายหลัง

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายก็มีปรากฏอยู่เช่นเดียวกันในรัชกาลของพระเจ้าภววรมันที่ ๑ จารึกรุ่นหลังซึ่งมาจากแถบโรบังโรมาสได้กล่าวว่าใน พ.ศ. ๑๑๔๑ ภายใต้รัชกาลของพระเจ้าศรีภววรมัน นรสิงหคุปต์ผู้เป็นเจ้าประเทศราชได้ทรงสร้างรูปพระกปิลวาสุเทพขึ้น

พระเจ้าอีศานวรมันที่ ๑ ผู้เป็นโอรสและสืบต่อจากพระเจ้ามเหนทรวรมัน ได้ทรงปราบปรามอาณาจักรฟูนันอย่างราบคาบ *(ได้กล่าวมาแล้วว่ายังไม่ราบคาบทีเดียวนัก—ผู้เรียบเรียง)* พระองค์ทรงสร้างเมืองอีศานปุระ *(สมโบร์ไพรกุก)* ขึ้นเป็นราชธานี ณ ที่นั้นได้ค้นพบจารึกหลายหลักซึ่งแสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายกำลังแพร่หลายและมีอิทธิพลใหม่ ๆ เข้ามาผสมด้วย เช่นจารึกจากสมโบร์ไพรกุกใน พ.ศ. ๑๑๗๐ ได้กล่าวถึงนิกายปาศุปัตเป็นครั้งแรกในประเทศกัมพูชา นอกจากนี้จารึกที่ปราสาทพนมบายังยังกล่าวสรรเสริญพระอิศวรซึ่งเป็นหลักฐานครั้งแรกอย่างแน่นอนเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายในประเทศกัมพูชา

อย่างไรก็ดีลัทธิไวษณพนิกายก็มีอยู่เช่นเดียวกัน จารึกจากปราสาทกุกพระโกตกล่าวถึงของถวายจากผู้รับใช้ *(ภฤตยะ)* ของพระราชาแก่กองทัพและแด่เทวรูปพระนารายณ์ซึ่งมีนามว่าจักรตีรถสวามิน นามนี้เคยเป็นนามของวิษณุบาทซึ่งเจ้าชายคุณวรมันแห่งอาณาจักรฟูนันได้ทรงสร้างขึ้นที่ถัปมอยในแหล่มโคชินไชนา ดังนั้นศาสตราจารย์เซเดส์จึงสันนิษฐานว่า ณ ที่นี้หมายถึงว่าพระเจ้าอีศานวรมันที่ ๑ ได้ทรงปราบปรามอาณาจักรฟูนันได้อย่างราบคาบ

เทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายดังกล่าวอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของพระศิวะประหสิเตศวร ซึ่งเป็นเทพเจ้าองค์สำคัญแห่งปราสาทสมโบร์ไพรกุกหมู่ใต้ ด้วยเหตุนี้ ณ ที่นี้จึงเป็นการผสมกันของศาสนาพราหมณ์ ๒ นิกาย จารึกอีก ๓ หลักในรัชกาลนี้ก็กล่าวถึงการเคารพบูชาพระหริหระหรือพระสังกรนารายณ์ด้วย

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุยได้กล่าวถึงพระภิกษุและพระภิกษุณีในรัชกาลของพระเจ้าอีศานวรมันที่ ๑ จารึกจากปราสาทสมโบร์ไพรกุกยังกล่าวอีกว่าท่านปาศุปัตวิทยาวิเศษนั้นได้ศึกษาพุทธศาสนา

เราไม่ทราบว่าพระเจ้าภววรมันที่ ๒ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์อย่างไร และความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับกษัตริย์เจนละแต่ก่อนก็ยังมืดมนอยู่ ศักราชเดียวของพระองค์ที่ทราบกันก็คือ พ.ศ. ๑๑๘๒ จารึกส่วนใหญ่ในรัชกาลของพระองค์อยู่ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย อย่างไรก็ดีลัทธิไวษณพนิกายก็มีปรากฏอยู่ในจารึกที่โพญาโหร ซึ่งกล่าวถึงการสร้างรูปพระวิษณุไตรโลกยสาร จารึกหลักนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการผสมกันด้วยเพราะเหตุว่าได้กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์รูปนางทุรคา และพระหริหระ

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ เริ่มขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๒๐๐ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายก็ยังคงแพร่หลายอยู่อีกในรัชกาลของพระองค์ พระราชาทรงเอาพระทัยใส่แก่เทวาลัยโบราณที่เขาบาพนมและลิงคบรรพตเป็นพิเศษ แต่ลัทธิไวษณพนิกายก็ยังคงมีอยู่อีกเช่นเดียวกัน จารึกจากปราสาทบาเสตได้กล่าวถึงนิกายภาควัต – ปาญจราตร จารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งมาจากปราสาทภูมิจเรยได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระกบิลวาสุเทพ

การเคารพบูชาพระหริหระก็มีปรากฏอยู่ในจารึกที่วัดไพรวาล

ในที่สุดพุทธศาสนาก็ได้รับพระราชูปถัมภ์ด้วย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นคือจารึกจากวัดไพรวาลใน พ.ศ. ๑๒๐๗

เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๒๒๔ อาณาจักรเจนละก็เป็นจลาจล คือแบ่งแยกออกเป็นอาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำ อาณาจักรเจนละน้ำเองก็ยังแบ่งออกอีกเป็นหลายแคว้น จารึกในระยะนี้ได้กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย และบางครั้งก็มีการผสมกัน จารึกจากปราสาทบารายตะวันตกใน พ.ศ. ๑๒๕๖ อยู่ในลัทธิไศวนิกาย และเป็นของพระนางชัยเทวีซึ่งอาจเป็นมเหสีหม้ายของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ จารึกบทที่ ๒ กล่าวว่า "แม้พระนางจะต้องทนทุกข์ทรมานเนื่องจากกลียุค แต่พระนางก็ยังคงทรงแบกน้ำหนักแห่งแผ่นดินไว้" จารึกหลักเดียวกันกล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งในลัทธิไศวนิกายมีนามว่าศักรสวามินและมาจากประเทศอินเดียภาคเหนือ ท่านผู้นี้ได้สมรสกับราชธิดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ คือเจ้าหญิงโศภาชยา และได้ร่วมกันสร้างรูปพระอิศวรนามว่าศรีปุรานตเกศวร จารึกอีกหลักหนึ่งจากโลเบิกสโรตใน พ.ศ. ๑๓๒๔ กล่าวถึงพระราชาทรงพระนามว่าชัยวรมันและได้กล่าวถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย จารึกหลักนี้กล่าวขึ้นต้นสรรเสริญพระนารายณ์ว่า "โอม นะโม ภควเต วาสุเทวายะ" แต่ต่อมาก็กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์

จารึกอีก ๒ หลักในสมัยนี้คือใน พ.ศ. ๑๒๓๖ และ ๑๓๓๔ แสดงถึงพุทธศาสนาลัทธิมหายาน การเผยแพร่พุทธศาสนาลัทธินี้ในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซียในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ย่อมเกี่ยวพันกับราชวงศ์ปาละซึ่งมีอำนาจขึ้นในแคว้นเบงคอลและมคธราฐในประเทศอินเดียในสมัยเดียวกัน

ต่อมาพุทธศาสนาลัทธิมหายานก็จะได้ประดิษฐานลงอย่างมั่นคงในอาณาจักรขอมสมัยเมืองพระนคร

(ยังมีต่อ)